
ЖУПСКИ ЗБОРНИК

НОВА ИСТРАЖИВАЊА

Тематски зборник

САДРЖАЈ

Милијана Радосављевић, Иван Брборић, ЗМЖ ТРИДЕСЕТ ГОДИНА ПОСТОЈАЊА ЗАВИЧАЈНОГ МУЗЕЈА ЖУПЕ 1991 – 2021.	7
Драгомир Бонцић ЖУПСКИ ЗБОРНИК – ПРВИХ ДЕСЕТ БРОЈЕВА.....	51
Весна Рогић, Милена Јовановић КОНЗЕРВАЦИЈА ВИТА СТАТУЕ.....	85
Јована Стојковић ЕТНОЛОШКА ЗБИРКА ЗАВИЧАЈНОГ МУЗЕЈА ЖУПЕ.....	117
Александар Лукић НАСИЉЕ И ЗЛОЧИНИ НАД СТАНОВНИШТВОМ СРЕЗА ПРОКУ- ПАЧКОГ У ВРЕМЕ ТОПЛИЧКОГ УСТАНКА, ПО ИСКАЗИМА САВРЕМЕНИКА И ЖРТАВА, АНКЕТНОМ ОДБОРУ 1919. ГОДИНЕ	129
Јелена Вукчевић, Небојша Стамболија РУСКА БЕЛОЕМИГРАЦИЈА НА ТЕРИТОРИЈИ ТРСТЕНИЧКОГ СРЕЗА ИЗМЕЂУ ДВА СВЕТСКА РАТА. НОВА САЗНАЊА.....	151
Милутин Живковић, Раде Ристановић ЈУГОСЛОВЕНСКА ВОЈСКА У ОТАЏБИНИ НА ПРОСТОРУ КРУШЕВАЧКОГ ОКРУГА ТОКОМ 1942. ГОДИНЕ.....	171
Бојан Б. Димитријевић ГАРНИЗОН КРУШЕВАЦ ОД 1945. ГОДИНЕ ДО ДАНАС.....	205
Јелена Гачић РАЗВОЈ СТАМБЕНЕ АРХИТЕКТУРЕ У КРУШЕВЦУ ПОСЛЕ ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА.....	221
Димитрије Воротовић СКУЛПТУРА ИЗ ЛИКОВНЕ ЗБИРКЕ НАРОДНОГ МУЗЕЈА КРУШЕВАЦ.....	243
Слободан Симоновић НАСЕЉАВАЊЕ ВРАЊАНАЦА У КРУШЕВАЧКОМ КРАЈУ, ТЕМНИЋУ И ЛЕВЧУ.....	275
Славољуб Бојић ВИТКОВО У 19. ВЕКУ.....	289
Душан Мијовић КАФАНА „СЛОГА“ И ЊЕНИ ГОСТИ.....	311
Зоран Јовановић, Горан Јозић ПРИМЕНА МОЛЕКУЛАРНИХ МЕТОДА У ДЕТЕКЦИЈИ ВИРУСА У БИЉНОЈ ПРОИЗВОДЊИ.....	329

Др АЛЕКСАНДАР ЛУКИЋ, научни сарадник
Институт за новију историју Србије, Београд
alukic85@gmail.com

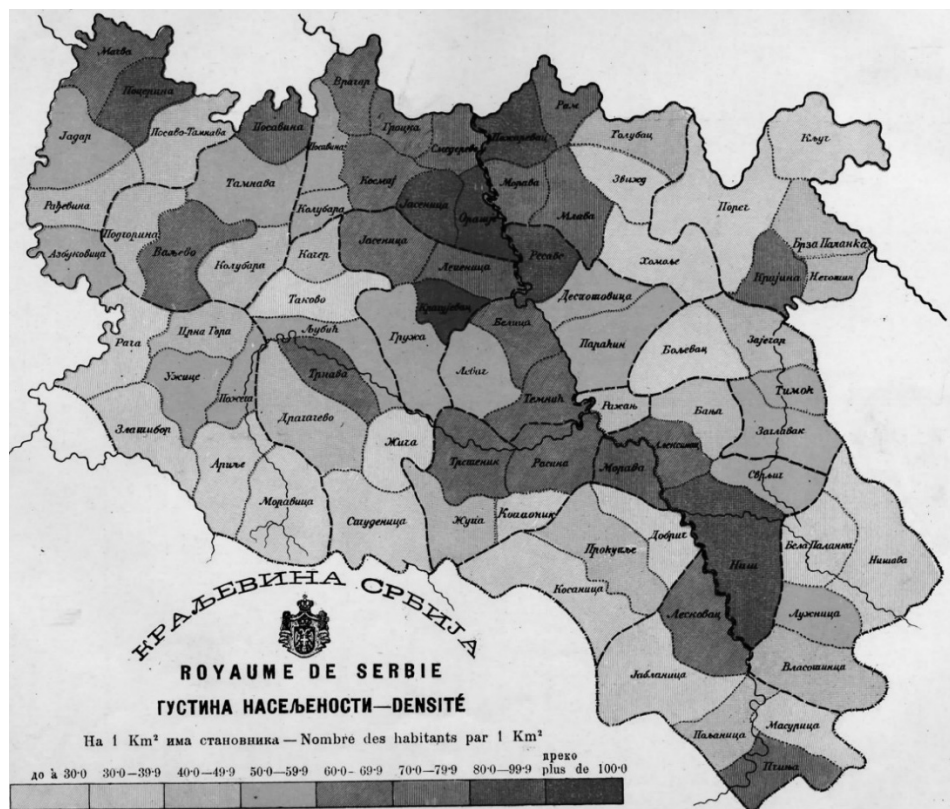
НАСИЉЕ И ЗЛОЧИНИ НАД СТАНОВНИШТВОМ СРЕЗА ПРОКУПАЧКОГ У ВРЕМЕ ТОПЛИЧКОГ УСТАНКА, ПО ИСКАЗИМА САВРЕМЕНИКА И ЖРТАВА, АНКЕТНОМ ОДБОРУ 1919. ГОДИНЕ

АПСТРАКТ: У првим месецима постојања југословенске краљевине њено Привремено народно представништво, тј. провизорна скупштина, формирало је Анкети́ни одбор чији циљ је био да детаљно испита околности у којима је дошло до избијања То́пличког устáнка, утврди сам то́к побуне и да податке о жртвама бујарских репресалија након пушења устáнка. Чињеница да је Одбор конституисан тако брзо по пролашењу нове државе сведочи о томе да су ране нанете после слома устáнка 1917. године биле дубоке, али и да је дмет устáнка био значајан. На челу Одбора налазио се народни посланик Тодор Станковић, а чинило га је 20 народних посланика. Анкети́ни одбор је радио током 1919. и 1920. године, а рад је завршио подношењем детаљног извештаја који представља значајан извор не само за То́плички устáнак, него и за његову перцепцију у првим годинама постојања југословенске државе. У раду ће бити приказани и анализирани настáнак и циљеви рада Анкети́ног одбора, те његови извештаји који се односе на репресалије и терор у срезу Прокупачком током То́пличког устáнка, као једном од најстрадалнијих срезова током и након српске побуне 1917–1918. године. Дешавања у срезу су један од најилустративнијих примера шетоба и пањњи српског цивилног становништва у суровим временима Великог рата у овом бољашом подручју Краљевине Србије, које се поред суочавања са окрутошћу и крволочношћу бујарског и аустроугарског окупатора, морало понекад да носи и са не тако сјајним посматрацима сопствених комита и четника током и непосредно након То́пличког устáнка.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Први светски рат, Краљевина Србија, То́плички устáнак, срез Прокупачки, насиље, терор, становништво, Срби

Када је 1. децембра 1918. године предајом Адресе Народног већа Словенаца, Хрвата и Срба и одговором престолонаследника Александра Карађорђевића симболично проглашено југословенско уједињење, био је остварен прокламовани ратни циљ српске политичке елите утемељен почетком Великог рата. Свечани чин уједињења проглашен је у кући Крсмановића на београдским Теразијама, а онда је требало градити нову југословенску државу на развалинама пропале

империје Хабзбурга и изнурених слободних српских краљевина Србије и Црне Горе. Требало је градити институције младе југословенске државе, из пепела подизати порушено, збројати губитке, упознати људе који су живели широм територије која се протезала од обронака Јулијских Алпа на северу, па све до варошице Ђевђелије на крајњем југу. У процесу изградње институција, а да би се до расписивања првих избора у новој држави парламентарни живот ипак некако провизорно могао одвијати, било је образовано Привремено народно представништво (ПНП). Провизорни парламентарни живот почео је 1. марта 1919. године, а представништво се састојало од посланика некадашње Народне скупштине Краљевине Србије, као и представника историјских области које су ушле у нову државу (Словенија, Хрватска с Ријеком и Међимурјем, Истра, Војводина, Далмација, Црна Гора, Босна и Херцеговина).¹

Сл. 1 Карта Краљевине Србије 1900. са поделом на срезове и густином становништва (Извор: sr.wikipedia.org)

¹ Neda Engelsfeld, *Prvi parlament Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca – Privremeno narodno predstavništvo*, Zagreb 1989, 5, 99–103.

Један од проблема са којим се Привремено народно представништво суочило на самом почетку рада било је утврђивање размера страдања становништва у време окупације Краљевине Србије 1915–1918, а поготово бугарских злочина почињених након гушења Топличког устанка 1917–1918. године, као једног од најзначајнијих устанака у окупираним деловима Европе у Првом светском рату.² Топлички устанак је већ на Седмом редовном састанку одржаном 24. марта 1919. године, приликом говора у генералној дебати о Адреси Народног вијећа Словенаца, Хрвата и Срба, поменуо посланик Илија Илић,³ назвавши га „другом народном епопејом“, приликом чега је навео неке од примера бугарских злочина. Осим тога, предложио је да се од Бугарске енергично затражи да изврши екстрадицију осумњичених за злочине.⁴

Тако се на југословенски парламент пренела расправа отворена пред Народном скупштином Краљевине Србије у време када је држава још увек била окупирана, а њен највиши законодавни орган заседао далеко од отаџбине. О Топличком устанку, узроцима за његово избијање, току и слому побуне, као и о бугарским репресалијама након гушења устанка говорило се на заседањима Народне скупштине Краљевине Србије када је она наставила рад на Крфу почетком 1918. године.⁵

На 70. састанку Народне скупштине одржаном 14. фебруара 1918. године група посланика коју је предводио Светозар К. Ђорђевић,⁶

² Више о Топличком устанку: Михаило Д. Милинковић, *Топлички устанак 1917*, Ниш 1927; Јован В. Дерок, *Топлички устанак и оружани отпор у окупираној отаџбини 1916–1918 године*, Београд 1940; Миливоје Перовић, *Устанак на јују Србије 1917. Топлички устанак*, Београд 1954; Радоје Костић, *Топлички устанак 1917*, Ниш 1987; Андреј Митровић, *Устаничке борбе у Србији 1916–1918*, Београд 1987; Благоје Илић, *Топлички устанак*, Нови Сад 1992; Божица Младеновић, *Жена у Топличком устанку 1917*, Београд 1996; Добросав Љ. Илић, *Топлички устанак 1917. и његове стварешине*, Нови Сад, 2000; Петко Марјановић, *Топлички устанак 1917. године*, Прокупље 2003; Новица Пешић, Добросав Туровић, Предраг Павловић, *Устанак у Топлици и Јабланици 1917*, Београд 2006; Божица Младеновић, *прир.*, *Топлички устанак 1917*, Београд 2007; Божица Младеновић, *Топлички устанак 1917*, Нови Сад 2017.

³ Илија Илић је рођен у Нишу 16. маја 1865, где је завршио и гимназију, а Правни факултет у Београду. Као ђак Велике школе писао је за *Народну мисао*. Радио је као чиновник у суду, али је отпуштен из државне службе из политичких разлога. Отворио је адвокатску канцеларију у Прокупљу. Активно је учествовао у раду Народне радикалне странке. Бирао је за народног посланика редовно, почевши од 1901. године. Са мањим прекидима, народни посланик је био све до 1920. Његови скупштински говори у више наврата су штампани у партијском гласилу *Самоујрави* (*Српски биографски речник*, IV, ур. Чедомир Попов, Нови Сад 2009, 137–138).

⁴ *Сценотрафске белешке Привременој народној представништва Краљевства Срба, Хрвата и Словенаца*, I, Београд 1919, 85–89.

⁵ Љиљана Ђуровић, „Топлички устанак кроз архивску грађу“, *Топлички устанак 1917. године*, Зборник радова са научног скупа одржаног у Прокупљу и Лесковцу 27. и 28. марта 1997. године, ур. Боривоје Ђ. Поповић, Београд 1997, 351–359.

⁶ Светозар К. Ђорђевић је рођен 1877. Радио је као наставник у више школа у Србији. Политички је деловао у оквиру Социјалдемократске странке, а затим Демократске заједнице. Залагао се за побољшање положаја просветних радника и био председник

а коју су сачињавали: Гаврило Николић, Крста Д. Марковић, др Милан Марковић, Ђорђе Б. Златковић, Живојин Т. Златић, Атанасије С. Шарковић и Благоје М. Илић, поднела је интерпелацију председнику Министарског савета и министру иностраних дела Николи Пашићу о устанку у Топлици „који је убрзо захватио и околне округе: нишки, врањски и т. д. и делове Старе Србије“. Устанак је довео до тога да је „проливена узалудно и бесциљно нова река крви и изгубљен велики број не само мушких, већ и женских, јер наши непријатељи нису штедели ни нејач ни женскиње“. Осим тога, „плодни и леви крајеви Топлице, Пусте Реке, Јабланице, Лесковца, Ниша и т. д.“ не само да су „упропашћени и вандалски опустошени“, већ су „скоро опустели јер оно што није погинуло у неравној борби и од ножа и пушке непријатељске, одведено је и расељено не само по свима крајевима Бугарске већ и по Малој Азији, те се већина њих мора сматрати као потпуно изгубљена за отаџбину“. Због свега тога, председнику Министарског савета постављена су три питања: „1) Је ли и колико овај догађај познат Српској Краљевској Влади?; 2) Је ли Српска Краљевска Влада чинила и шта да заштити наш живаљ у опште, а посебице у овим крајевима и да престави зверства тамо почињена?; 3) Је ли Српска Краљевска Влада пружала какве и колике моралне и материјалне помоћи пострадалима у овим крајевима и ако није зашто?“⁷ Интерпелација је састављена 8. фебруара 1918. и припремљена за прво заседање Народне скупштине после октобра 1916. године.⁸

На истом заседању поднета је још једна интерпелација која се односила на Топлички устанак, од стране групе посланика предвођених Илијом Илићем, а коју су чинили: Никола Ђ. Митић, Милутин П. Драговић, Михаило Јовановић, Настас Благојевић, Костадин Пешић,

Удружења учитеља Демократске заједнице. Бавио се и пчеларством, писао је у часопису *Пчелар* и био председник Српског пчеларског друштва. Умро је у Београду 1. новембра 1958. (*Српски биографски речник*, III, ур. Чедомир Попов, Нови Сад 2007, 583–584).

⁷ *Стенографске белешке Народне скупштине сазване Указом од 12. јула 1914. у ванредан сазив у Нишу, а Указом од 16. јула 1916. ради продужења седница у вароши Крфу: од 69.–95. сасијанка, од 12. фебруара до 14. априла 1918. год.*, Крф 1918, 18–19.

⁸ Милан Гулић, Александар Лукић, „Рад Анкетног одбора за извиђај побуне у окрузима: Топличком, Врањском и Нишком 1917. године“, *Војно-историјски гласник*, година 69, посебно издање, (2019), 251. Народна скупштина Краљевине Србије, каква је заседала у сазиву образованом након избора одржаних 1. априла 1912, а због ратних околности потрајала је више од шест година. До јула 1914. године заседала је у Београду, а затим, све до повлачења са државне територије, у ратној престоници Нишу. На Крфу је њен рад обновљен и радила је у два наврата – од 28. августа до 9. октобра 1916. и од 12. фебруара до 14. априла 1918. године. По повратку у отаџбину Народна скупштина Краљевине Србије се последњи пут се састала од 14. до 21. децембра 1918. године, када је изабрала своје представнике у будуће Привремено народно представништво Краљевства Срба, Хрвата и Словенаца (Чедомил Митриновић, Милош Н. Брашић, *Југословенске народне скупштине и сабори*, Београд 1937, 163–187).

Цветко Филиповић, Илија Печић, Стојан Костић, Милош А. Вучинић и Петар Вуксановић. Од Николе Пашића затражена су обавештења о следећем: „1) Који су народи изазвали побуне у окрузима топличком, врањском, нишком, пиротском и пожаревачком, у којим се размерама ширила буна и је ли једновременно избила у свим поменутим окрузима?; 2) Какви су резултати побуне: колико има жртава турских (ваљда српских, прим. аут.), је ли било у великим масама депортирања, одвођења женских чељади, интернирања итд?; 3) Јесу ли Бугари вршили пљачкања по кућама, дућанима и магацинима, реквизиције, новчане казне и контрибуције је ли било, и у колико?; 4) Како је угушена побуна и какво је стање после побуне у поменутим крајевима, јесу ли у истини позатваране школе, читаонице, спаљене књиге, опљачкане цркве и манастири и у опште је ли што заостало после силног пустошења?; 5) Стоји ли у истини да су Бугари сву нашу стоку, пољопривредне алате, даље намирнице у храни људској и сточној и сав еспап од вредности, као и све драгоцености пренели у Софију и раздали своме становништву?; 6) Стоји ли у ствари да су Бугари одмах забранили циркулацију наших новчаница, а да су сребрни новац купили за половину цене?; 7) Какав су систем пореза завели и јесу ли у истини, после побуне завели у нашим крајевима глобалне суме?; 8) Је ли Влада већ уложила протест?“⁹

Претрес по тим питањима одржан је 12. априла 1918. године на 93. редовном састанку Народне скупштине под руководством новог председника Ђоке Ж. Брачинца. У дебати су учествовали подносиоци две интерпелације Светозар К. Ђорђевић и Илија Илић, министар унутрашњих дела Љубомир Јовановић (говорио по овлашћењу и у име председника Министарског савета и министра иностраних дела Николе Пашића) и народни посланици Драгољуб Јоксимовић, Никола Ђ. Митић, Петар Вуксановић, Благоје М. Илић, Стојан Костић, Милош Вучинић, Мијаило Срећковић, Марко Трифковић, Крста Марковић, Алекса Жујовић и Милутин Драговић. Посланик Светозар К. Ђорђевић је уочио да бугарске репресалије подсећају „на крваве покоље које су некада вршиле дивље хорде турске над Јерменима, а којих се онда гнушала цела просвећена Европа“, те додао да расправа о последицама побуне долази као својеврсни годишњи помен, пошто се одржала годину дана након гушења Топличког устанка. Међутим, највећи део вишечасовне седнице прошао је у излагању министра унутрашњих дела Љубомира Јовановића. За министра Јовановића дешавања у Топлици нису била

⁹ *Сценеографске белешке Народне скупштине: од 69.–95. састанка*, 19–20; Архив Југославије (АЈ), фонд Народна скупштина Краљевине Југославије, 72–96–310, Извештај одбора анкетнога за испитивање узрока побуне у окрузима: топличком, врањском, нишком и осталима Привременом народном представништву, 15. фебруара 1920. године.

некакав нов или изузетан догађај, већ „само један беочуг у дугој веризи сличних догађаја, у низу столетних историјских односа између српског и бугарског народа, у низу који настаје у почетку IX века, а кад ће се свршити – то је врло тешко предвидети“. Министар се осврнуо на „историјску сукобљеност“ Срба и Бугара, а затим навео примере бугарских репресалија током окупације, нарочито на подручју Македоније, која је представљана као „неоспорно бугарска земља“. На основу података којима је располагао, нарочито оних добијених саслушањем неколико устаника који су успели доћи до Солуна, говорио је о поводу за избијање устанка, току устанка, четничком ратовању, краткотрајном ослобођењу Прокупља, Куршумлије, Блага и Лебана, ширењу устанка према Брусу, Крушевцу и Нишу, слому устанка и потоњим бугарским (али и аустроугарским) одмаздама. Министар Јовановић је посланицима причао о попаљеним селима, возовима пуних за депортацију спремног становништва, убијенима и закључио: „Палили су села редом, уништавали све. Стока и што је било остало све је узето. Уништавање је било око Прокупља, Куршумлије, Лебана и околине где је буна била. Један део побуњеника је побегао у планине“.¹⁰

Подробно саслушавши министра Јовановића, посланик Светозар К. Ђорђевић је, видно огорчен, поново узео реч. Истицао је да ни Османлије, „које су дошле као дивљи освајачки народи из Азије“ у претходним вековима, „нису толико света уништили колико су варвари Бугари у 20. веку на ругло и срамоту човечанства“. Сматрао је да постоји природни закон према којем „оно што није за живот, пада“ и да то важи за људе, али и за читаве народе. Затим је додао: „Један од таквих народа, од таквих бедника, који завојева злочинима сама себе а који је с тога недостојан да живи на кугли земљиној, то су господо, Бугари.“ Сматрао је да због тога „сви културни народи морају из списка људи да избришу овакве хијене, какви су били Бугари“. Бугарску и Бугаре је оптуживао за незајажљивост и мегаломанију, присвајање крајева и њиховог становништва и додао: „И они су нашли да кажу да је њихово и наше славно Косово, јер њиховој мегаломанији нема краја, и једнога дана казаће да и на Марсу живе Буџари.“¹¹

Излагање министра Љубомира Јовановића посебно је гануло и народног посланика Илију Илића, подносиоца друге интерпелације. Одмах на почетку говора је казао да би, да је имао на располагању документа која су била у рукама министра Јовановића, одустао од интерпелације „јер не зна шта би се имало интерпелисати“. Сматрао је да све што се имало чути на том скупштинском заседању треба да буде

¹⁰ Сћенографске белешке Народне скупштинске: од 69.–95. сасјанка, 307–328; М. Гулић, А. Лукић, н. д., 252–253.

¹¹ Сћенографске белешке Народне скупштинске: од 69.–95. сасјанка, 328–330.

„манифестација бола због свега онога што се десило у Источној Србији“. Узроке за избијање побуне он је свео на сукоб апсолутистичког код Бугара и демократског код Срба: „*Айсолутистичко-терористички режим, који је на најјори начин изведен у Србији, изазвао побуну*, јер такав апсолутистичко-терористички режим није могао да трпи слободно васпитану демократску Србију.“ Саркастично је истицао да, уз све мане, Бугари имају и добрих особина: „Они су необично вредни, штедљиви, али тесногруди и примитивни, ограничене интелигенције и без широких концепција, они су сву своју и сувише приметну радљивост употребили на бугаризирању туђих племена“. Илија Илић је саставио и предложио Народној скупштини да усвоји једну резолуцију у којој се каже да је „Народна скупштина саслушала с дубоким болом саопштења Владе о страхотама и ужасима, почињеним од стране Бугара у Јужној и Источној Србији.“ У предлогу резолуције даље је наведено да, „клањајући се с побожним поштовањем сенима невиних жртава, које падоше у одбрани народне части и имена, Народна Скупштина скреће пажњу свега цивилизованог света на паћенички живот једног витешког племена, које се нагло и систематски истребљује“. Народна скупштина, како је стајало у предложеној резолуцији, „шаље изјаве дубоког саучешћа ожалошћеним и уцвелелим породицама и изразе пијетета сенима палих жртава и нада се да ће хумани свет притећи у помоћ српском живљу“.¹²

Посланик Благоје Илић се такође осврнуо на опширно излагање министра Љубомира Јовановића и закључио да „после читања оних докумената, које кад човек слуша мора кожа да му се најежи“, те је дао предлог мотивације за прелазак на дневни ред, која је по садржају била врло слична предложеној резолуцији његовог колеге посланика и презимењака Илије Илића. Текстови се разликују утолико што се у овој верзији изражава жаљење што „цео страни свет, и пријатељски и неутрални, није већ упознат с овим дивљаштвом и зверствима Бугара којима има мало равних у историји хришћанског периода“. Осим тога, истиче се и да Народна скупштина „оставља да се забави поново овим предметом по ослобођењу земље, када за наш живаљ постане безопасно изнети сву истину и предати вечитоме проклетству хумана света, варварства почињена над женама и децом без одбране“.¹³ Према

¹² *Сћенографске белешке Народне скупштине: од 69.–95. сасјанка*, 330–333; АЈ, 72–96–310, *Извештај одбора анкетнога за истраживање узрока побуне у околици: топличком, врањском, нишком и осталима Привременом народном представништву*, 15. фебруара 1920. године; Војни архив (ВА), Пописник 7, кутија 77, фасцикла 2, документ 3/17; Момчило Павловић, Божица Младеновић, *Косица Миловановић Пећанац 1879–1944. Биографија*, Београд 2003, 128; М. Гулић, А. Лукић, *н. г.*, 254.

¹³ *Сћенографске белешке Народне скупштине: од 69.–95. сасјанка*, 335–339, М. Гулић, А. Лукић, *н. г.*, 255.

предлогу министра Љубомира Јовановића на гласање је стављен прелазак на дневни ред према првобитном предлогу резолуције Илије Илића. Гласало је 93 посланика, од којих 52 за, а 41 против, па је предлог Илије Илића усвојен.¹⁴

Посланик Мијаило Срећковић био је један у низу који су отворили питање да ли је српска краљевска влада довољно урадила на пропагирању приче о бугарским злочинима над Србима и помоћи становништву пострадалих крајева, али и први који је указао да је свеукупни проблем Топличког устанка требало решити „помоћу анкете“, и који је врло оштро критиковао Владу по датом питању (то су нешто блаже претходно урадили Стојан Костић, Петар Вуксановић и Благоје Илић). Сматрао је да април 1918. године није било погодно време да се испитује „од куда се је до побуне дошло“ већ да је, „због интереса српства“, требало рачунати да је до побуне дошло „услед тешкоћа, које трпи наш народ од непријатеља“.¹⁵ И на основу излагања посланика Срећковића, али и на основу других излагања, било је јасно да је око Топличког устанка остало још много отворених питања, која су се у ослобођеној отаџбини пре или касније морала поставити.

На 100. заседању Народне скупштине Краљевине Србије одржаном у ослобођеном Београду 20. децембра 1918. године, посланик Светозар К. Ђорђевић је подсетио да је Народна скупштина на Крфу „оставила отворено, нерешено питање о покољу, који су Бугари извршили у топличком, врањском и нишком округу и у осталим деловима наше отаџбине, које су они окупирали“. Сматрао је да то питање под хитно требало да буде „ликвидирано“, да се морало утврдити „шта је тамо опустошено, колико је људи поклано и побијено, колико домова упаљено и упропашћено и ко је одговоран за сву ту несрећу и ужас“. Захтевао је да се истражи „ко је кривац за све то, што се десило“ и да се у ту сврху образује „једна анкета“ слична оној која је раније пред Народном скупштином била изабрана за утврђивање околности „пропасти регрута у Албанији“. Задатак „анкете“, коју је тражио посланик Ђорђевић, био је „да извиди и ове ствари и да пред Народну Скупштину или заједнички Парламенат изнесе свој реферат те да би народ тим путем био потпуно обавештен о овој ужасној несрећи“. На основу излагања на Крфу за време окупације, али и касније у Београду, након ослобођења, било је јасно да је Светозар К. Ђорђевић главни иницијатор идеје да се формира Анкетни одбор у вези Топличког устанка.¹⁶

¹⁴ *Схенографске белешке Народне скупштине: од 69.–95. сасијанка*, 343–344; М. Гулић, А. Лукић, *н. д.*, 255.

¹⁵ *Схенографске белешке Народне скупштине: од 69.–95. сасијанка*, 341–342; М. Гулић, А. Лукић, *н. д.*, 255.

¹⁶ *Схенографске белешке српске Народне скупштине после Светској рата: од 96–102 сасијанка, од 14. децембра до 21. децембра 1918. год.*, Београд 1920, 28.

Анкетни одбор за извиђај побуне у окупационим Топличком, Врањском и Нишком 1917. године Народне скупштине Краљевине Србије формиран је на последњем 102. заседању Народне скупштине 21. децембра 1918. године, такође у првим данима постојања нове државе када њено представничко тело још није било образовано. Одбор је чинило 20 народних посланика у Народној скупштини Краљевине Србије: Илија Илић, Никола Марковић, свештеник Михаило Минић, Гаврило Николић, Радослав Агатоновић, Живојин Рафаиловић, Тодор Станковић, Сретен Милосављевић, Милутин Драговић, Милош Вучинић, Михаило Јовановић, Никола Живановић, Никола Митић, Драгољуб Симић, Михаило Срећковић, Никола Поповић, Лазар Симоновић, Сима Перић, Настас Благојевић и Михаило Ст. Петровић. Овакав састав Анкетног одбора предложио је народни посланик Чеда Костић.¹⁷

Одбор је отпочео са радом 1. јуна 1919. године, када је на конститутивној седници за председника изабран народни посланик Тодор Станковић, за потпредседника Гаврило Николић, а за секретаре Михаило Срећковић и Никола Митић. Необичан сплет историјских околности допринео је да је одлука о оснивању Одбора донета у скупштини једне, а Одбор конституисан у скупштини друге државе. Отуда је и дошло до парадоксалне ситуације да већина чланова Одбора више није имала статус народних посланика, пошто су се од чланова одбора међу 84 посланика које је у Привремено народно представништво на 101. седници делегирала Народна скупштина Краљевине Србије нашли само Радослав Агатоновић, Милутин Драговић, Илија Илић, Михаило Јовановић, Живојин Рафаиловић¹⁸ и Тодор Станковић.¹⁹ Задатак Одбора

¹⁷ *Својеручне белешке српске Народне скупштине*, 39; М. Гулић, А. Лукић, *н. г.*, 256.

¹⁸ *Својеручне белешке српске Народне скупштине*, 32–33; N. Engelsfeld, *н. г.*, 102.

¹⁹ Тодор Станковић је рођен у Нишу 13. фебруара 1852. Основно образовање је стекао у родном граду. Од 1871. радио је у Призрену као редактор и главни уредник српског дела турско-српског листа *Призрен/Prizrin* који је излазио 1871–1874. Кроз тзв. Нишки комитет од 1874. развио је илегални национално-политички рад са циљем пропагирања ослобођења Срба од османске власти. Почевши од 1875. тијесно је сарађивао са српским властима. Као добровољац у српској војсци учествовао је у Српско-турским ратовима 1876–1878. После ослобођења јужних крајева радио је на успостављању српске управе у околини Врања и Куршумлије. Био је близак Јовану Ристићу и његовој Либералној странци. Учествовао је у Српско-бугарском рату 1885. Почевши од 1890. радио је у конзуларној служби и као конзул службовао у Приштини (1890–1892. и 1897–1898), Скопљу (1892–1895) и Битољу, а као генерални конзул у Солуну. Бирао је за народног посланика на изборима 1903, а затим 1912. као члан Националне (Народне) странке. Иако у позним годинама, добровољно се ставио на располагање српској војсци у балканским ратовима 1912–1913. На челу групе коњаника ушао је у Приштину као претходница српске армије. Послије ослобођења Косова и Метохије био је начелник округа у Приштини и Призрену. У вријеме слома државе у јесен 1915. повлачио се од Ниша, преко Призрена и албанских планина до Сан Ђовани ди Медве, одакле је отишао за Италију. Године окупације провео је у Бриндизију и Риму, а затим прешао у Француску и боравао у Ници. Развио је широку делатност са циљем да се помогне

био је да испита почетак и развој побуне у три поменуто округа, као и у другим областима на које се одразила, да испита одговорност лица која су устанак изазвала и утврди његове штетне последице, да издвоји спорадичне случајеве незадовољства и, на основу општег погледа, донесе суд о објективним условима за избијање народног устанка, да констатује почињене злочине и причињену материјалну штету, као и да Привременом народном представништву и Министарском савету Краљевства Срба, Хрвата и Словенаца предложи које мере треба предузети како би се поправиле прилике у опустошеним крајевима.²⁰

Одбор је радио складно одредбама скупштинског Пословника о раду, заседао је у Нишу и Прокупљу крајем јула 1919. године, а чланови су били подељени на три секције које су засебно радиле на прикупљању материјала у Прокупљу, Куршумлији и селу Прекадину. Ради остваривања задатог циља Анкетни одбор је одредио методологију рада и правац истраживања. Примарно је радио на саслушањима, тј. прикупљањима извештаја и сведочанстава савременика и учесника побуне: „Пустићемо очевидце, савременике догађаја, учеснике, помагаче и борце, власти и четнике, да слободно искажу своја опажања, без обзира на прописане формалности по општим и стварним питањима, као што ћемо и заклетву изоставити. У множини сведока наћи ћемо најбоље начине истраживања“. Чланови Одбора су сматрали да ће „у доброј вољи појединца наћи много пространије поље и доћи пре до стварности“. Свима су постављана иста питања: „Шта су радиле непријатељске власти кад су 1915. ушле у нашу земљу? Како су поступале са грађанством? Је ли живот под непријатељем био сношљив? Каква је била трговина, каква пољопривреда, занати? Каква је била просвета? Је ли њихово поступање имало утицаја на устанак? Да ли би устанка у опште било да Коста Пећанац²¹ није дошао са Солунског фронта?“. Испитаници

српском народу у окупираној земљи, али и да се свет заинтересује за српске интернирце у логорима у Бугарској. После ослобођења био је посланик у Привременом народном представништву. Умро је 14. јула 1925. године (Тодор П. Станковић, *Успомене*, Пирот 1996, 7–8; „† Тодор Станковић“, *Полиџика*, 15. јул 1925, 7; „† Тодор Станковић“, *Правда*, 16. јул 1925, 4; „† Тодор Станковић“, *Полиџика*, 16. јул 1925, 4).

²⁰ АЈ, 72–96–310, Анкетни одбор председнику Привременог народног представништва, 4. јуна 1919; АЈ, 72–96–310, Извештај одбора анкетног за испитивање узрока побуне у окупацијама: топличком, врањском, нишком и осталима Привременом народном представништву, 15. фебруара 1920. године; ВА, П–7, к. 77, ф. 2, д. 3/17; Миливоје Перовић, *Устанак на југу Србије 1917. Тојлички устанак*, Београд 1954, 93–94; Љ. Ђуровић, н. д., 353–354; Момчило Павловић, Божица Младеновић, *Косџа Миловановић Пећанац. Биографија*, Београд 2003, 129.

²¹ Коста Миловановић Пећанац (1879–1944), српски четнички војвода током Балканских ратова, Првог и Другог светског рата и један од вођа Топличког устанка 1917. године, пореклом из околине Дечана у Метохији. Придружио се српским комитама, улазећи на тај начин у Српску четничку организацију у Старој Србији и Македонији. Истакао се у борбама са османском војском и већ 1904. је проглашен за војводу, а с

су могли сведочити појединачно или у групи, а своје одговоре су могли дати усмено или писмено.²²

Према плану рада, Анкетни одбор је, како наводи Тодор Станковић, „ишао у сва три поменута округа“²³ и радио у Куршумлији 1. и 2. августа за Копаонички срез, у Прокупљу од 1. до 8. августа за саму варош и срезове Прокупачки и Добрички, у Прекадину 4. августа за

војевањем није престајао све до почетка Балканских ратова. У Првом балканском рату служио је као наредник Моравске дивизије у Трећој армији, учествовао у ослобађању Метохије и у Кумановској бици, да би у Другом балканском рату учествовао у Брегалничкој бици, одбијајући јаке нападе Бугара. Борио се у српској војсци и на почетку Великог рата, а за своје „заслуге у борби“ добио је неколико медаља и одликовања, од којих и орден Карађорђевог звезде четвртог реда. Крајем 1915. године, после пораза од стране аустроугарско-немачко-бугарске војске повукао се са српском војском на Крф, одакле је потом премештен на Солунски фронт. У септембру 1916. српска Врховна команда послала је авионом Косту Миловановића Пећанаца у предео југозападно од Ниша, на бугарско окупационо подручје, где је требало да припреми устанак за подршку планираној офанзиви сила Антанте на Солунском фронту. Пећанац је ступио у везу са четничким командантима и радио на организовању и повезивању четничких јединица, припремајући их за планирани устанак. Незадовољство народа услед терора окупатора постало је неконтролисано када су Бугари најавили мобилизацију становништва у бугарску војску крајем 1916. Иако противан устанку изван упутстава Врховне команде, Коста Миловановић Пећанац није могао остати изван догађаја. Прихватио се вођства и координирао четничким акцијама током и после Топличког устанка. Тако је априла 1917. са четницима у више наврата нападао железничке станице, мостове и бугарска села на српско-бугарској граници. Ослобођење 1918. године дочекао је са спремљеним четничким јединицама, нападајући окупаторе приликом повлачења из Старе Србије и ослобађајући села и градове. У периоду између Првог и Другог светског рата Коста Миловановић Пећанац је био једна од најистакнутијих личности четничког покрета, активни учесник политичког живота југословенске монархије Карађорђевића међу радикалима Николе Пашића, један од заповедника Организације југословенских националиста, председник Удружења четника 1932. и огорчени противник Комунистичке партије Југославије, што га је учинило популарним међу конзервативцима у Југословенској радикалној заједници Милана Стојадиновића. Када је Краљевина Југославија у Априлском рату 1941. поражена и окупирана, Коста Миловановић Пећанац је наставио да се бори, али не против Немаца, већ неко време против Албанаца, а све време против комуниста. Притом је нескривено сарађивао с Немцима, који су после неког времена проценили да су Пећанчеви четници били непоуздани и војно скоро неупотребљиви. Немци су започели распуштање Пећанчевих четника у септембру 1942, да би последњи одред био расформиран марта 1943. У међувремену је Драгољуб Михаиловић, командант Југословенске војске у отаџбини (ЈВУО), издејствовао да Југословенска Влада у изbegлиштву с правом осуди Косту Миловановића Пећанаца као издајника, након чега се приступило његовој ликвидацији и у мају или јуну 1944. је погубљен од стране припадника ЈВУО (М. Павловић, Б. Младеновић, *н. г.*; *Српски биографски речник*, том 6, ур. Чедомир Попов, Бранко Бешлин, Нови Сад 2014, 556–557; П. Марјановић, *н. г.*, 77–84).

²² АЈ, 72–96–310, Извештај одбора анкетнога за испитивање узрока побуне у окрузима: топличком, врањском, нишком и осталима Привременом народном представништву, 15. фебруара 1920. године; М. Гулић, А. Лукић, *н. г.*, 257–258.

²³ Члан Одбора Илија Илић пре доласка Анкетног одбора обишао је општине из свог изборног округа (Александровачка, Житорађска, Пребрешка, Блачка и др.)

општине Доњотопоничку, Горњокоњушку и Прекадинску, у Лебану 7. и 8. августа за Јабланички срез, у Лесковцу 10. августа за Лесковачки срез, у Власотинцу 11. августа за Власотиначки срез, и у Прћиловици 12. и 13. августа 1919. године за Моравски срез. Начелницима срезова је наређено да организују да из сваке општине дође по петоро људи, међу којима је морао бити један који је обављао неку дужност у општинској власти у време устанка и један устаник који је активно учествовао у побуни, а преостала тројица да буду очевици устанка из дотичне општине.²⁴ У поменутих местима саслушано је више десетина људи, појединачно или у групама, да би се добили што детаљнији и релевантнији описи догађаја везаних за Топлички устанак. Тодор Станковић, Гаврило Николић и Михаило Срећковић прегледали су документа Врховне команде и Министарства унутрашњих дела. Врховна команда је Одбору послала акта у препису, а из Министарства унутрашњих дела је речено да се тајна архива Косте Пећанца не налази у Министарству.²⁵ Писане извештаје Анкетном одбору доставили су начелник Топличког округа, као и начелници срезова Лесковачког, Прокупачког, Добричког, Власотиначког и Косаничког. Испитани су тадашњи министар унутрашњих дела Љубомир Јовановић, министар војни генерал Божидар Терзић, начелник Штаба Врховне команде војвода Петар Бојовић, начелник Обавештајног одсека Врховне команде пуковник Данило Калафатовић, а пред Анкетним одбором је дао исказ и војвода Коста Миловановић Пећанац лично.²⁶

Приликом рада Анкетног одбора у Прокупљу од 1. до 8. августа 1919. године, саслушано је више лица на основу чијих је исказа стечен увид, између осталог, и у размере страдања становништва среза Прокупачког (округ Топлички). Поред саслушаних лица, прикупљени су и извештаји локалних институција, у првом реду општинских судова и месних канцеларија. Специфичност среза Прокупачког огледала се у чињеници да се налазио у аустро-угарској окупационој зони. У извештајима општинских судова и управних органа често се среће тврдња да је узрок побуне био непознат и да је „дошла из територије која је била под Бугарском окупацијом“. Подаци о страдању становништва среза су делимични, у раду су узете у обзир оне општине и села до којих се у истраживању извора могло доћи, и на основу којих се може у највећој

²⁴ АЈ, 72–96–310, Анкетни одбор Народне скупштине, начелнику среза Косаничког округа Топличког и начелнику среза Јабланичког округа Врањског, 1. августа 1919; М. Гулић, А. Лукић, *н. г.*, 258.

²⁵ АЈ, 72–96–310, Извештај одбора анкетнога за испитивање узрока побуне у окрузима: топличком, врањском, нишком и осталима Привременом народном представништву, 15. фебруара 1920. године; ВА, П–7, к. 77, ф. 2, д. 3/17; М. Гулић, А. Лукић, *н. г.*, 258–259; Т. П. Станковић, *н. г.*, 148.

²⁶ ВА, П–7, к. 77, ф. 2, д. 3/17; Љ. Ђуровић, *н. г.*, 354; М. Гулић, А. Лукић, *н. г.*, 259.

мери сагледати судбина цивила и њиховог материјалног добра у време и после Топличког устанка. Нису узета у обзир сва места страдања људи и њихових добара у срезу, већ само она најрепрезентативнија, на основу којих се може створити слика о величини страдања и патње кроз коју је српско становништво среза Прокупачког прошло током последње две године Великог рата.

Тако је суд општине Блачке известио Анкетни одбор да му узрок побуне у „овим крајевима од 1917. год. и на који је начин иста избила“ није био познат, те да је према „исказима грађана побуна избила на територији која је припадала Бугарској окупацији“. У истом допису суд је приложио списак „материјалне и моралне штете грађана општине Блачке“, из којег се сазнаје да је побијено „139, злостављано 16, интернирано 57 душа, а попаљено кућа и зграда 494“.²⁷

Извештач Анкетног одбора Илија Илић је на основу прикупљених података закључио да је у општини Блачкој било „убистава, злостављања, мучења, реквизиција, изнуда, откупа, претераног наплаћивања пореза и других повреда међународног права“. Установио је да је стрељано 133 лица (Аустријанци 105, Бугари 28), од чега у Блаци 61, Врбовцу 15, Поповима 14, Стублу 21 и у Сувом Долу 28. Стрељања су вршена појединачно, а не у групи. Вешања је било 5 (Аустријанци 3, Бугари 2) – у Блаци 1, Попови 1, Стублу 1 и у Сувом Долу 2. Сва убиства извршена беху после Топличког устанка, осим 6 случајева извршених пре побуне. Није било правила приликом убистава – било је људи који нису учествовали у побуни, а били су поубијани, и обратно, који су „учествовали, а остали су живи“. Када су „српске комите освојиле“ Блаци, Аустријанци су се повукли до Златара не дајући готово никакав јачи отпор, али када је устанак „малаксао и наши се четници повукли к Прокупљу, Аустријски војници раздражени противу становништва Блачког јурнули су из куће у кућу и како су кога где нашли убили, неиспитујући много ко је крив“. Разлика у броју убијених долази отуда што су већи део општине контролисали Аустријанци, док су под бугарском управом била два мања села.²⁸

У рејону општине Блачке среза Прокупачког злостављања су вршили понајвише бугарски војници. Побројано је 16 лица жртава бугарског терора, из села Стубла 8, а исто толико и из Сувог дола. Злостављање је учињено на начин како су Бугари вршили „тучење, а то је камцијом по голом трбуху, док кожа не испуца и тело не загноји“. Поред злостављања, Бугари су вршили и уцене, па су тако ученили неколико домаћина из Стубла и Сувог Дола, те им на име откупа изнудили

²⁷ АЈ, 72–96–310.

²⁸ АЈ, 72–96–310.

30.400,00 динара.²⁹ Извештач Анкетног одбора закључио је да општина Блачка није припремила устанак, али да су становници, исцрпљени изабљивачком економском политиком и гушењем слободе од стране Аустријанаца, искрено прихватили „своју браћу и жељно су и очекивали слободу“. Илија Илић је оценио да је опште мишљење из општине Блачке било да побуна није била корисна за „материјалне интересе но штетна“, али да је „дух у народу подигнут тиме што је тада народ устао и показао се као чврст Србин“.³⁰

Илија Илић је слично известио и за Пребрезу, општину суседну Блачкој, са изнетим различитим бројкама у погледу убијених, злостављаних и опљачканих грађана, али са срастањем истих метода које су окупатори применили углавном након Топличке буне, с тим што је у извештају о општини Пребрешкој подробније описао узроке устанку, те начине и поступке Аустријанаца у управљању окупираним подручјем до избијања оружаног отпора Срба фебруара 1917. године. Аустријанци су дошли „у ове крајеве“ почетком новембра 1915. године, и у Пребрези су, углавном као и другде по Србији, задржали исти систем општинске управе „као и по нашем закону“ са председником, деловођом, кметовима и одборницима. Општински судови су судили иступе и мање грађанске спорове, купили порезе и вршили локалну администрацију. Општинари су били зависни у раду и кретању, и морали су да врше наредбе претпостављених аустријских војних власти – среско начелство није било у функцији грађанске власти, већ је ту дужност вршила аустријска војна власт са седиштем у Брусу. Грађани су избегавали аустријске судове пошто је право било „потиснуто испред силе“, тако да грађанских спорова већих размера са надлежношћу првостепених судова није ни било. За кривице су већином судили војни судови. Слобода кретања, збора и договора била је искључена, легална трговина умртвљена, народ није смео ни да се „весели“.³¹

У таквим околностима буну су донели „наше комите“, које су се са Гргура спустили према Куршумлији и Прокупљу, те одатле дошли и у општину Пребрешку где су успоставили слободну општинску управу и „господарили“ свега седам дана. Народ је инстинктивно поздравио буну и у Пребрези се скупии на броју од „600 душа“. Жељан слободе и „своје управе“ народ је весело проводио време, али је после седам дана аустријска војска приморала четнике на повлачење и завела страховладу у општини Пребрешкој. Аустријски војници су „јурнули од куће до куће“ и не испитујући кривице, убили су где су кога затекли. Стрелано је 90 лица, од чега у селу Пребрези 10, Трбуњу 24, Сибници 14,

²⁹ АЈ, 72–96–310.

³⁰ АЈ, 72–96–310.

³¹ АЈ, 72–96–310.

Ђуровцу 17, Чучалу 13 и Џепници 12. Сва убиства, осим једног, извршена су после Топличког устанка. Аустријанци су извршили 89 убиства, а Бугари 1 (нису имали власт у општини, отуда и разлика). Злостављано је 250 лица, од чега из села Пребрета 45, из Џепнице 12, из Чучала 24, из Сибнице 45, из Ђуревца 35 и из Трбуња 85. Злостављање је извршено на „најгрознији начин, тучом на најнезгоднијим местима и вешањем за руке“. Попаљено је 292 зграде, што кућа што помоћних објеката (штала, амбара, кошева), све од „слабог материјала“. Аустријанци су после устанка пљачкали по свим селима, те отерали: волова 300, крава 500, јунади 800, телади 400, коња 200, оваца 2.000, коза 150, свиња „гојени“ 800, свиња мршавих 2.500, гусака 300, кокошака 7.000, ћурака 800, пшенице 500.000 кг, овса 200.000 кг, јечма 300.000 кг, кукуруза 700.000 кг, пасуља 30.000 кг, црног лука 3.000 кг, кромпира 80.000 кг, јабука 120.000 кг, масти 3.000 кг, кајмака 6.000 кг, сира 15.000 кг, меда 1.500 кг и 600 кошница однели, сена 700.000 кг, ракије 300.000 л, вина 30.000 литара. Отерали су волујских кола 150 комада, коњских 30, амова 80, седала јахаћих однели 150, вуне 4.000 кг, сукна 4.000 метара платна, „веша 7.000 пари“, мушких одела 700 пари и женског одела 1.500 пари.³²

Анкетни одбор је на основу извештаја локалних власти и прикупљених казивања преживелих сведока закључио, између осталог, да је у време „побуне противу Бугара погинулих, интернираних лица у Бугарску, помрлих и побијених за време њиховог интернирања, те спаљених кућа и других зграда“ у срезу Прокупачком округа Топличког било „погинулих око побуне“ 808, интернираних 1.127, помрлих за време интернације 396, те спаљених 1.637 зграда и 4.774 кућа (укупно 6.411 објеката).

Искази појединаца, преживелих жртава окупаторског терора такође су узети у обзир приликом писања општег извештаја Анкетног одбора, појединачни примери страдања су унети, али су због природе самог извештаја, у њему сумирани и само укратко представљени јад и патња локалног становништва, са пописом имена жртава. Анкетни одбор приметио је да је побуна „крваво угушена“ не само у крви наоружаних српских четника, већ и „многих невиних жртава“. Одбор је уочио да су „мучења била беспримерна за век у коме живимо“, због чега је закључио да се „морално мало корачало, када се у XX веку понављаху свирепости из шпанске инквизиције“.³³

Анкетни одбор је утврдио да су у срезу Прокупачком Бугари: Радоњи Дедићу и жени му Милосави из Обртинца „ископали очи и извадили мозак“, Трајка Стевановића из Горње Топонице бајонетима

³² АЈ, 72–96–310.

³³ ВА, П–7, к. 77, ф. 2, док. 3/17.

„пробушили“ на двадесет места, а његовој жени Негосави секиром разбили главу; да је Гаврило, шеф бугарских комитета, „зашиљеним коцем кроз уста приковао за земљу“ Борику, удову Марка Нешовића из Доње Бејашнице; Милицу, жену Петра Каличанина из Горње Коњуше, тукли су троструком камцијом, а мајку Петра Стаменковића из Житног Потока живу одрали, па је онда обесили; Аврама Тодоровића из Гргура су убацили у казан вреле воде, па га бајонетима „измрцварили“, Јоци Ђорђевићу из Горње Топонице су, зато што је „хвалио српско уређење“, одсекли један комад меса „испод слабине“, Петронија Нешића из Доње Бејашнице стреляли су „као упорног Србина“, а жену му „ишчеречили“ на комаде; Василију Антићу, свештенику из Концеља, отели су 11.000 динара, те га тукли и „стреляли 8. јануара 1917. године“, а Стоју, жену Вучете Јоковића из Меровца, мучили тако што су јој гасом намазали десну страну тела, осакатили је, и кад су намазали другу страну тела, откупила се са 8.000 динара, да би сличну уцену по главу, само са горим епилогом учинили у Кутловцу „Този Н. председнику општине Гргурске“, коме су прво изнудили 12.000 динара у злату, „а онда га метнули у казан кључале воде где је у највећим мукама издануо“.³⁴ Убиства и мучења била су, дакле, последица освете, жеље за насилним материјалним богаћењем на рачун подјармљеног становништва, али и чистим садизмом окупатора.

Појединачна сведочанства преживелих жртава терора пружају посебан и жив приказ страдања појединца у немирним временима Великог рата на територији окупиране Србије, у овом случају на простору среза Прокупачког. Једно од потресних сведочанстава прилика уочи, током и после Топличког устанка на територији среза је сведочење Стоје, удове Божицара Милачића из Беле Воде код Прокупља. У њену кућу су 1. јануара 1918. године „по старом календару“, упале бугарске комите предвођене војводом Ицком Димитријевим и испитивале укућане, махом жене и децу, о Кости Пећанцу, тражећи да им кажу што ови нису могли знати – где се српски војвода крио и куда се кретао (наводно је вече пре ислеђивања био код њих на вечери). Приликом ислеђивања тешко су их мучили и злостављали, од чега су поједини после неколико дана и преминули. Испитивали су прво Стојиного деве-ра Љубу, старог 19 година, тражећи да им каже где се налазио Коста Миловановић Пећанац, а Стоју су довели да присуствује „испиту и ту-чи“. „Пошто Љуба не признаје ништа“, сећала се Стоја сведочећи комисији Анкетног одбора, „они га свлаче, везаше и затим почеше тући кундаком од пушке, моткама нарочито за то спремљеним и толики су ударци били да се од једног ударца кожа морала препући и тукли су га дотле док више за себе није ништа знао, затим га изнесе онака

³⁴ ВА, П–7, к. 77, ф. 2, док. 3/17.

полумртва напољу и бацише на снег“. Потом су испитивали и Стоју примењујући тортуру тако што су је свукли голу и ашов који су претходно загрејали у ватри, „исти на го трбух метну и док се по други пут ашов загреје дрветом по оним горетинама туку“, што је све трајало док жена није остала без свести, те су је напоље изнели и на снег бацили. Сличне методе мучења применили су и на другим укућанима, од којих нико није био поштеђен због младости или старости. Тако, Љубину сестру Даницу, девојчицу од 13 година, су мучили на сличан начин, а Стојину свекрву „Тоду стару 64 године вежу руке за врат, свлаче голу и настане загревање ашова, печење по голом трбуху, тучење по горетинама, кад је била готово мртва узимљу је за ноге из собе вуку низ басамаке од камена и бацају у снег“, од којих је мука старица „петнаести дан умрла“.³⁵

Ранђел Милосављевић из Кутловца, стар 69 година, такође је сведочио пред комисијом Анкетног одбора да су Бугари после угушене буне „убијали и мучили свет на разне начине“. Тако на пример „метну човеку обе руке у кључалу воду до лактова да изгоре а потом га ножевима по трбуху и грудима избоду“, или „повале голог човека или жену на леђа, разкрече јој ноге и руке као Христа на крсту и четири војника држе за руке и ноге и тако голог човека или жену или девојку туку док не обамре па после терају у апсу. То је ужасно било посматрати, а још страшније поднети“.³⁶ Насиље окупатора над становништвом трајало је негде до половине маја месеца 1917. године, при чему су нека села делимично, а поједина и до темеља била спаљена. Кутловац је био до темеља спаљен, од њега ништа није остало, али се „свет“, сећао се Ранђел Милосављевић, након окупаторског терора опет беше „прибио сваки на свом огњишту и скрпио малу колибицу или вењак“, те је живота-рио у највећој беди.³⁷

Кутловчанин Ранђел Милосављевић није спорио да се требало супротстављати окупатору, али је, међутим, био противан оружаног буни зато што је сматрао да се иста није могла дизати „моткама и вилама, већ оружјем“ којег комите нису имале довољно.³⁸ У том смислу из његовог исказа Анкетној комисији види се да је цивилно становништво било терорисано и од домаћих четника уколико није прилазило буни добровољно или је пак било против ње, при чему није одрицао да

³⁵ АЈ, 72–96–310.

³⁶ АЈ, 72–96–310.

³⁷ АЈ, 72–96–310.

³⁸ „Ја овако стар“, сведочио је пред чланом Анкетне комисије Ранђел Милосављевић, „ишао сам на Блаце село да га ослободим, јер ми је наређено од наших комитета а од оружја имао сам тада једну батину“. Коста Миловановић Пећанац у тај крај није ни долазио, наређење за устанак издао је Коста Војиновић, а војводе устаничке били су „Војиновић, поп Димитрије Димитријевић и Рамиз Турчин“ (АЈ, 72–96–310).

је окупаторски режим био тежак и да су младићи, противно међународном праву, били позвани за бугарску војску. По наредби Косте Војиновића³⁹ и по па Димитрија Димитријевића⁴⁰, сећао се Ранђел

³⁹ Коста Војиновић Косовац (1891–1917), српски четнички војвода и поред Косте Миловановића Пећанца, вођа Топличког устанка. Коста Војиновић је рођен у Смедереву од мајке Софије и оца Јована, а пореклом беше са Косова из околине Вучитрна. Школовао се у Смедереву и Београду (основна школа и гимназија), те у Бечу, где је завршио Вишу трговачку школу. У Врању је пре Великог рата држао трговачку радњу, где је ступио у везу са Главним одбором Српске националне револуционарне организације, који је управљао четничким операцијама у Старој Србији и Македонији. Као трговац Коста Војиновић је често због посла путовао у Солун, што је искористио да створи везе са српским четницима. Учествовао је као редов у Балканским ратовима 1912–1913. године, а почетком Првог светског рата ступио је у четнички одред војводе Војина Поповића Вука, с којим је учествовао у Колубарској бици и за испољену храброст био произведен у чин потпоручника. У тешким борбама са надирућим непријатељем у јесен 1915. године тешко је рањен на Власини, те је приликом одступања српске војске остао прикривен у Косовској Митровици у прво време окупације Србије од стране Централних сила. Након опоравка је наставио са националним револуционарним радом, одржавао је састанке са виђенијим људима, саветовао народ да скупља оружје и храбрио га да издржи, објашњавао да Србија није пропала и да ће српска војска са савезницима у коначници извојевати победу над Централним силама. Акције Косте Војиновића окупатору нису остале непознате, због чега се склонио на планину Копаоник и са Урошем Рудинцем образовао Ибарско-копаонички четнички одред почетком августа 1916. Одред је послужио као узор за стварање других четничких формација. У међувремену, терор окупатора утицао је на пораст незадовољства међу српским становништвом, које је кулминирало када су бугарске окупационе власти најавиле регрутацију Срба за бугарску војску крајем 1916. и почетком 1917. године. Маса народа побегла је у планине, одакле је почела да се сукобљава са бугарским потерама. Коста Војиновић се на састанку устаничких четовођа у Обилићу (Пуста Река), одржаном 20. и 21. фебруара 1917, изјаснио за дизање устанка, којом приликом је добио и титулу војводе. Током Топличког устанка истакао се у борбама за Куршумлију и Прокупље, командујући ослобађањем ова два града од бугарског окупатора крајем фебруара и почетком марта 1917. Најезда бугарских и аустроугарских трупа на устаничку територију током марта довела је до сламања устанка, али су поједине чете наставиле да пружају отпор непријатељу дуго након завршетка борби, при чему се нарочито истакао одред Косте Војиновића, који је упркос слому буне бројчано наставио да расте. Током целе 1917. године Војиновић је успешно нападао окупаторске снаге и пркосио им, наносећи им незанемарљиве губитке. Терор и насиље над становништвом, као и обећана богата награда допринели су да Коста Војиновић на послетку буде издан и опкољен од стране једне бугарске чете у атару села Гргуре, у топличком крају. У сусрету са неизбежним заробљавањем пресудио је сам себи, како жив не би пао непријатељу у руке. Сахрањен је на месту погибје, а након Првог светског рата је са још четворицом сабораца укопан на гробље у порти цркве св. Јована у селу Горње Гргуре код Блаца 1940. године („Коста Војиновић“, *Српски биографски речник*, том 2, ур. Чедомир Попов, Нови Сад 2006, 291–292; „Коста Војиновић“, *Српска енциклопедија*, том II, Нови Сад–Београд 2013, 646–647; П. Марјановић, *н. г.*, 85–90).

⁴⁰ Димитрије Димитријевић (1881–1917), пореклом из Метохије, био је свештеник и један од вођа Топличког устанка у окупираној Краљевини Србији 1917. године. Одрастао у занатлијској породици, завршио је Призренску богословију и негде око 1900. године прешао је у слободну Србију, где је као свештеник и учитељ службовао у местима уз тадашњу српско-турску границу. Постао је парох у цркви у селу Гргуре

Милосављевић, највећи број српских младића није се одазвао позиву бугарских регрутних комисија, већ се склонио у шуму, одакле је потом Топлички устанак и подигнут. Када су се српске комите појавиле и дошле у Кутловац општине Гргурске среза Прокупачког, једна девојчица од 12 година, „кћи Радована Недељковића из Кутловца“, иначе борца на Солунском фронту, рекла је да поменуте комите нису били ништа друго до „јајчари дошли за пљачку“, те се питала како ће они „моткама Србију да ослободе“. Исказ девојчице неко је доставио попу Димитрију Димитријевићу и он, који је као војвода водио једну чету комита у том крају, нареди „те ту девојчицу и њену мајку убију“. Тако су исто заклали Ранђела Цветковића и сина му зато што обојица нису хтели да пристану уз комите и говораху против побуњеника; притом су им отерали сву стоку. Према сведочењу Ранђела Милосављевића, из општине Гргурске српске комите су током буне „заклали још 14 душа“, а њега су „лично уболи у руку и иза десног увета назвав га издајником“, пошто је био отеран од стране окупатора до Крушевца, а онда одатле отпуштен „ка стар човек“, због чега су српски четници посумњали да је у ствари био пуштен „као шпијун“.⁴¹

Рад Анкетног одбора десио се у врло сложенем периоду изградње нове југословенске државе након завршетка Великог рата. У свом раду значајну пажњу је поклонио Топличком устанку, узроцима за његово избијање и последицама, а једно од најбољих објашњења устанка, његових узрока, тока и последица, у којима је дато и тумачење страдања цивилног становништва уочи, за време и након буне (а које се односи и на срез Прокупачки), несумњиво је дао Тодор Станковић, председник Анкетног одбора: „Поводом устанка у топличком округу, заиста је било ужасних жртава у људству и имовини, али је и дело, створено тим устанком, велико и од великог значаја по наше народне интересе и историју нашег народа, јер је тим фактом наш народ и на

1909, али је наставио са тајним национално-револуционарним радом на простору Старе Србије све до почетка Балканских ратова. Са добровољцима је ушао у Ђаковицу у Првом балканском рату, да би се касније придружио српској редовној војсци. Кад се српска армија у јесен 1915. повукла пред надмоћним непријатељем, поп Димитрије остао је у земљи. Чим су ушли у Гргуре Бугари су га интернирали у логор у Старој Загори, одакле је убрзо побегао и вратио се на Гајтан-планину да живи као одметник од окупацијских власти. Кад му је стигао Пећанчев позив за устанак, без оклевања се одазвао и ступио у борбу као начелник Јабланичког четничког одреда. Наставио је да пружа отпор окупатору након слома Топличког устанка, при чему је неколико пута и писмено прекоревао Косту Миловановића Пећанца што се у тешким околностима крио и није више помагао народу изложеном бугарско-аустроугарском терору. У борбама са бугарском војском крајем августа 1917. поп Димитрије Димитријевић је рањен и заробљен, те спроведен у нишку тврђаву, где је приликом ислеђивања тортуром у мукама преминуо („Димитрије Димитријевић“, *Српски биографски речник*, том 3, ур. Чедомир Попов, Нови Сад 2007, 217; П. Марјановић, *н. г.*, 103–105).

⁴¹ АЈ, 72–96–310.

тај начин доказао, да је свестан своје националности и своје слободе и да не трпи ропство“.⁴² Илија Илић, такође члан Анкетног одбора, је сажетије и ништа мање исправно оценио да побуна није била корисна за „материјалне интересе но штетна“, али да је упркос свим мукама и патњама кроз које је прошао не само од окупатора, већ делимично и од сопствених устаника, „дух у народу подигнут тиме што је тада народ устао и показао се као чврст Србин“.⁴³

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Необјављени извори

- Архив Југославије (АЈ), фонд Народна скупштина Краљевине Југославије, 72.
- Војни архив (ВА), Пописник 7.

Објављени извори

- *Стенографске белешке Привременој народној представништва Краљевства Срба, Хрвата и Словенаца*, I, Београд 1919, 85–89.

Периодика

- „† Тодор Станковић“, *Политика*, 15. јул 1925, 7.
- „† Тодор Станковић“, *Политика*, 16. јул 1925, 4.
- „† Тодор Станковић“, *Правда*, 16. јул 1925, 4.

Литература

- Гулић Милан, Александар Лукић, „Рад Анкетног одбора за извиђај побуне у окупацијама: Топличком, Врањском и Нишком 1917. године“, *Војно-историјски гласник*, година 69, посебно издање, (2019), 248–272.
- Дерок Јован В., *Тојлички устанак и оружани отпор у окупираној отаџбини 1916–1918 године*, Београд 1940.
- Ђуровић Љиљана, „Топлички устанак кроз архивску грађу“, *Тојлички устанак 1917. године*, Зборник радова са научног скупа одржаног у Прокупљу и Лесковцу 27. и 28. марта 1997. године, ур. Боровије Ђ. Поповић, Београд 1997, 351–359.
- Engelsfeld Neda, *Prvi parlament Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca – Privremeno narodno predstavništvo*, Zagreb 1989.
- Илић Благоје, *Тојлички устанак*, Нови Сад 1992.
- Илић Добросав Љ., *Тојлички устанак 1917. и његове стварешине*, Нови Сад 2000.

⁴² М. Гулић, А. Лукић, н. г., 270.

⁴³ АЈ, 72–96–310.

- Костић Радоје, *Тоџички устџанак 1917*, Ниш 1987.
- Марјановић Петко, *Тоџички устџанак 1917. ѓогине*, Прокупље 2003, 2017.
- Милинковић Михаило Д., *Тоџички устџанак 1917*, Ниш 1927.
- Митровић Андреј, *Устџаничке борбе у Србији 1916–1918*, Београд 1987.
- Младеновић Божица, *Жена у Тоџичком устџанку 1917*, Београд 1996.
- Младеновић Божица, *прир.*, *Тоџички устџанак 1917.*, Београд 2007.
- Младеновић Божица, *Тоџички устџанак 1917*, Нови Сад 2017.
- Павловић Момчило, Божица Младеновић, *Косџа Миловановић Пећанац 1879–1944. Биоџрафија*, Београд 2003.
- Перовић Миливоје, *Устџанак на јуџу Србије 1917. Тоџички устџанак*, Београд 1954.
- Пешић Новица, Добросав Туровић, Предраг Павловић, *Устџанак у Тоџици и Јабланици 1917*, Београд 2006.
- *Срџски биоџрафски речник*, 2, 3, 6, ур. Чедомир Попов, Нови Сад 2009.
- *Срџска енциклопедија*, том II, Нови Сад–Београд 2013.
- Станковић Тодор П., *Устџомене*, Пирот 1996.

ALEKSANDAR LUKIĆ, PhD, Research Associate
Institute for Recent History of Serbia, Belgrade
alukic85@gmail.com

VIOLENCE AND CRIMES AGAINST THE POPULATION OF THE
PROKUPLJE COUNTY DURING THE TOPLICA UPRISING ACCORDING
TO THE STATEMENTS OF CONTEMPORARIES AND VICTIMS TO THE
INQUIRY COMMITTEE IN 1919

Summary

In the first months of the existence of the Yugoslav Kingdom, its Provisional People's Representative Assembly, i.e. provisional national assembly, formed an Inquiry Committee with the goals to examine in detail the circumstances in which the Toplica uprising broke out, to determine the course of the uprising and to provide information on the victims of Bulgarian reprisals after the uprising's suppression. The fact that the Committee was constituted so soon after the proclamation of the new state testifies to the depth of wounds inflicted after the collapse of the uprising in 1917, and it also shows that the scope of the uprising was significant. The Inquiry Committee functioned during 1919 and 1920, and its work ended with the submission of a detailed report which is an important source not only for the Toplica Uprising, but also for its perception in the first years of the Yugoslav state's existence. The paper will present and analyze the origin and goals of the Inquiry Committee, and its reports related to reprisals and terror in the Prokuplje district during the Toplica Uprising, as it is one of the most devastated districts during and after the Serbian uprising of 1917–1918. The events that occurred in the district are illustrative examples of the hardships and suffering of the Serbian civilians in the harsh times of the Great War. The population of this relatively wealthy area of the Kingdom of Serbia was subjected to an extremely oppressive Austrian and Bulgarian occupation regimes. Moreover, during and immediately after the Toplica Uprising, they were faced with not so good behavior of their own compatriots from the units of *Komitas* and *Chetniks*.

KEYWORDS: World War I, Kingdom of Serbia, Toplica Uprising, Prokuplje County, Violence, Terror, Population, Serbs